

Kritikai szellem, szervezők, irányítók

Az Erdélyi Helikon megszületését szellemi határkönek fogtuk fel. Megalakulásával határozott jelleget öltött az irodalom, a megelőző sokféle ágazó próbálkozások titán. Vele az írott irodalomnak kibontakozott a tipikus új erdélyi jellege. De nem tudott teremteni a Helikon az irodalomhoz méltó, a mai Erdély szempontjait szem előtt tartó kritikát, bár a tiszta kritikaiság megteremtését programjába vette. Nem tudott hatóerővel birni a színjátszás fejlődésére és nem volt arra ereje, hogy igazán a mai Erdély szempontjait néző tudományosságot kifejlesszenek a gondolkodók. Ezért nem is szükséges külön beszélni Helikon előtti kritikáról, színjátszásról, vagy tudományról, mert itt alig van különbség a kezdet és a Helikon munkaévei között. Sőt a színjátszás az első időben a régi erdélyi színházkultúra folytatásaként nagyobb lendületű volt, mint utóbb és azután évről-évre hanyatlás mutatkozik és még ma sem érkezett el a színjátszás a krízis végpontjához. Az erdélyi tudományosság is hasonló jellegű annak előtte éppúgy, mint a Helikon idejében, de a mai értelmű erdélyi tudomány útjai már kibontakozófélben vannak, nem a Helikonnak köszönve életét, azonban annak útjába kapcsolódva, a húszas évek legvégén fellépő nemzedék törekvéseiben.

Nézzük közelebbről a kritikai szellemet, vessünk rövid pillantást az irodalmat szervező és irányítók törekvéseire. Azt láttuk, hogy ébredt fel egy évszázados szunnyadásából az erdélyi szellemiség, nézzük akadtak-e kerté-

szek, akik a kinövő vadhajtásokat lenyesegettek és irányt szabtak a burjánzásnak. Mert vad burjánzás volt az első évek irodalmi élete. Együtt nőtt a kerti növény a vadhajtással. Minden új csemetének örültek a szerkesztők, a szervezők. Lírában túltengés volt kezdetben, versekkel tele lehetett volna nyomtatni egész folyóiratokat, prózában azonban teljes hiány volt. Általános panasz volt ez a szerkesztők között. Persze hogy hoztak, — ha akadt — boldogtól, boldogtalantól novellát. Így került napfényre pár igazi talentum, de így jutott nyomdafestékhez a dilletánsok egész sora is. Verseken sem válogattak, mert öröm volt minden szó, minden kinyilatkoztatás. Nem lehetett bántani a tehetségtelen, mert »Kazinczy kora újult. Örömmel kellett »fel-felsikoltani«, ha a fejbeütött ország tompultságából felhangzott egy művészi igényű szó.«⁴² Ha legkisebb igényű valami is volt az a művészet.

Ismerve az erdélyi irodalom kialakulási korszakát s visszaemlékezve a megjelenő folyóiratok tömkellegére, azt tartanánk logikusnak, hogy a folyóiratok körül kialakult írói csoportok saját versenyképességük igazolására legalább is éles támadásokat mértek volna az ellenorgánium íróinak munkáira. De nem egészen így volt. Az egyes folyóiratok nevesebb munkatársainak felsorolásakor legtöbbször azonos nevekre találtunk. Az a 14 folyóirat, amely 1919 títán Erdélyben megjelent s amelyek közül 1922 végéig 11 meg is szűnt, úgy, hogy 23-ban már csak négy működött,⁴³ nem termelt ki írói frontokat, tekintve,

⁴² Benedek M.: »Cselekedet« Erdélyi Helikon 1930.

⁴³ Vö. György L.: »A romániai magyar időszakai sajtó öt esztendeje.« E. I. Sz. 1924.

hogy legtöbb lapnak jelentékenyebb munkatársai azonosak voltak. És mégis azt mondtuk az első korszak irodalmi életviszonyait tárgyalva, hogy — a kialakulatlanság irodalmi és világnézeti harcaitól hangos ez a kor. — Igen, harcos volt ez a kor. A Napkelet és a Pásztor-tűz gárdája állandóan harcolt egymással. Tulajdonképpen ez a két írói front volt Erdélyben. De vájjon a tiszta kritika jegyében folytak-e ezek a viták, a két lap hasábjain, vagy akár más területeken? Korántsem. Nem speciálisan irodalmi harcok voltak ezek legtöbbször, mondhatnánk inkább irodalom-politikai színezetűek s csak igen ritkán érintették azt a területet, amelyet már irodalomkritikai jellegűnek neveznénk. De milyen volt az erdélyi irodalom kritikai szelleme, milyen kritikus- és szervezőtípusokat vehetünk észre?

Volt ebben a kritikai gárdában éleseszű, metsző szatírájú vitatkozó, aki minden érvet a legnagyobb fölényel tudott elintézni, de sajnos ilyent egynél többet nem lehet említeni. Voltak aztán nagy képzettségű esztéták, akik egyrészt felfedezték az igazi alkotások jelentőségét, másrészt vagy szó nélkül mentek tovább, midőn aranymezőt várva, homoksivatagra leltek, vagy drágakövet magyaráztak bele a sivárságba is. Ezek voltak az erdélyi irodalom Kazinczyai, akik Kölcsey olvasásakor ép úgy »fel-felsikoltottak«, mint mikor Kiss Jánost olvasták. Pedig ezekre hárult volna a kritikai szellem megteremtése, de támadó élt ezektől hiába vártunk. Csak öntöztek, de nem gyomláltak. Voltak aztán nagyszerű szerzők, akik hatalmas szintézissel egyengették a szellemiség útjának egészét, de elemző irodalmi kérdésekbe nem szóltak bele. Ezek azok, akiknek az erdélyi irodalom épülete valóban

létét köszönheti, de ezek szervezők voltak és nem kritikusok.

Az az ember, aki az első idők irodalmi életében éles kritikai szemszögből vizsgált minden szellemi megmozdulást, Osvát Kálmán volt. Ő volt az egyetlen, aki minden gátlás nélkül kritikus tudott lenni. Nem az intuitív kritikusok közül való volt, hanem a mindenfelé szűrő, örökké támadó szellemek csoportjából. Végtelen energiával dolgozott. Polgári foglalkozására nézve orvos, de hogy meg tudjon élni, járta az erdélyi dobogókat, végig konferált minden várost, vidám előadásokat tartott, de még konferálás közben is a mindig támadó, örökké szűrő kritikus nyilatkozott meg benne. Lapjaiban végtelen irtóhadjáratot indított minden dilettantizmus ellen. Kritikája nem állt meg az irodalomnál, hanem kiterjedt az erdélyi élet minden visszásságára. Kipelengérezte a román impériumot, a repatriálót, sőt megtámadta egyszer Budapestet is, mire kitiltották lapját Magyarországból. Sokszor már kíméletlen is volt támadó viselkedése. Olyasféle jelenség volt Marosvásárhelyen, ahogy Molter Károly írja:⁴⁴ »... mint valamikor Tolnai Lajos, megsebzett minden helyi, politikai és társadalmi tekintélyt, ha bármilyen szempontból kártékonyak érezte őket.« És mint Tolnainak, neki is ez volt a veszte. Vallotta, hogy nem szabad megtűrni a konjunkturális idők féltehetségeinek előnyomulását, a kritikusnak mindenképpen rombolni kell az áltehetségek között. De, mikor ő volt az egyetlen hasznos tagadás, elfelejtette, hogy ez a mindenkire kiterjedő szókimondás, ami az ő egyéniségéből áradt, amilyen hasznos volt, ugyanannyira káros is. Nem tartotta szem

⁴⁴ »Marosvásárhely.« Erdélyi Helikon 1930.

előtt Erdély helyi viszonyait, elfelejtette, hogy kialakuló irodalmi életben rombol szét minden tekintélyt, ahol amilyen szükséges lett volna a jóindulatú tisztogatás, annyira ártalmas volt a mindent szétszöprő tagadás. Felingerelt önmaga ellen minden tényezőt és elérkezett lassan odáig, hogy kritikai munkásságát alig vették komolyan. Pedig jelentősége ma, történeti szemmel nézve, nagy. Ő fedezte föl: Nyirőt, Tompát, Nagy Emmát, Sipos Domokost és Balogh Endrét. Ő volt az egyetlen támadó elem Erdély kritikájában. Ő volt az egyetlen pajzs, amelyről minden szúrás visszapattant és ő volt az az örökké figyelő szeizmográf, amely minden rezdülésre válaszolt. De éles, gyakran már személyeskedő támadásait (pl. Reményik vita) nem tudták elviselni. Törhetetlen szándékai ellenére kénytelen visszavonulni és elhagyja Erdélyt.

Távozása után maradt néhány nagyszerű esztéta. Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Molter Károly és Szentimrei Jenő, hogy csak a legjelentősebbeket említsem,⁴⁵ az intuitív, nagyon képzett, de ugyanakkor szerény, támadni nem szerető egyéniségek csoportjából. Kuncz Aladár nyugati kulturán nevelkedett egyéniségét valami különös tisztelet övezte körül. Sajátos példája az igaz művészetért küzdő egyéniségeknek, aki nem a vitatkozó elmék közé tartozott, hanem szinte Osvát Ernőre emlékeztető irodalmi nevelő volt. Osvát Ernő értelmében vett igazi mintaképe volt a szerkesztőnek, aki minden fiatal tehetséget tanáccsal látott el. Igazi jelentőségét csak azok az

⁴⁵ Bitay Árpád, Borbély István, György Lajos és Kristóf György munkássága, nem elsősorban irodalmi kritikai jellegű, a *Tudományos élet* c. fejezetben kerül sorra.

írók tudják, — fiatalok és beérkezettek — akiknek munkáit a megjelenés előtt elolvasott és ezeryi kritikai tanáccsal és megjegyzéssel illetett. A közönség a Fekete Kolostor nagy íróját tiszteli benne, a titokzatos »egykönyvű« művészt, a nagyszerűen látó és finom izléssel dolgozó író. Pedig Kuncz Aladár kezenyoma ott van az erdélyi literatura számos alkotásán a tanácsadó, az irányító kezevonásában. Nyomtatásban megjelent tanulmányai, kritikái csak egy kis hányadát mutatják értékének. A Fekete kolostor nagy sikere poszthumus elismerés volt. Kritikai, irodalmi tanácsadói jelentőségét is csak ezután fogják igazán látni, azoknak az íróknak memoárjai fogják igazolni, akik környezetéből nőttek ki, akik élvezték valamikor Kuncz Aladár irányítását.

Azt szokták mondani, hogy a kritikus félbenmaradt író. S Erdélynek minden kritikai vénával megáldott alakja ugyanannyira író is, mint amennyire kritikus. Ne is beszéljünk Kuncz Aladárról, akiben a nagy kritikus és nagy író minden erénye együtt volt, Makkai Sándor, Molter Károly és Szentimrei Jenő is egyenlő mértékben szolgál mind az önálló műalkotás, mind a műalkotásokat magyarázás istennőjének. A jellemzően erdélyi talentumok sokoldalúak, mint a Bólyaiak, vagy a Brassaiak. — Makkai Sándor, a püspök-író, az erdélyi kultúra nagy szemmel-tartója, mintha azt vallaná, hogy — nem beszélhetünk addig egészséges kisebbségi irodalomról, míg a kisebbségi szellem sem állja ki a kritikát. — Ő az egész erdélyi szellem vizsgálója, az ottani magyarság minden problémáját magyarázza, tanulmányai felölelik mindazt, ami a kisebbségi helyzetbe került magyarság kultúréletében megoldandó kérdés. Az evangéliumi ember humá-

nus erkölcsi alapján áll ő és ebből a szempontból vonja, le minden következtetését.. Hiába keressük benne az irodalmi munkák magyarázó kritikusat, — bár, hogy ehhez is ért, megmutatta Ady könyvében — Makkai szintetikus látású, nagy revizionálója az erdélyi gondolkodásnak. A nagyvonalú elméleti szerzők körébe tartozik.

Sokkal inkább az irodalmi kritikus keresztmetszetét mutatja Molter Károly és Szentimrei Jenő idevonatkozó munkássága. Molter talán az egyetlen, aki elsősorban kritikus Erdély szellemi életében s ha eredeti szépirodalmi munkái nem is méltatlanok kritikáihoz, talán nem túlzás, amit mondanak róla, hogy ezek: »a par excellence kritikus tollak magaszórákoztatásai.« Ő sem támadott, ő sem szúrt Anatole France, Alfréd Kerr éleségével, de úgy az írónak, mint a közönségnek mindig okulást jelentenek bírálatai, melyek hideg tárgyilagossággal tekintenek a munka mélyére. Molter azok közé a kritikusok közé tartozik, akiknek kritikái az irodalomtörténet konkluziójához íródnak, adatnak.

Ha Molter az impassibilte kritikus, Szentimrei a művészi alkotások impresszív magyarázója. A tehetséges költő és novellista, a stilszta ott van minden tanulmányában, minden kritikájában. A székely írókról festett portréi s az erdélyi problémákkal foglalkozó tanulmányai mutatják, hogy az ő tollát már olyan szempont vezeti, amely egyenes vonalban mutat az új erdélyi viszonyok sajátos kritikai irányához.

Ez a négy író, — szorosabban véve három, hisz Makkai az összefoglaló organizátorok körébe tartozik inkább, — tipikus példája annak az agresszivitás-nélküliségnek, amely pe-

dig az igazi kritikusból nem hiányozhatik. Az igazi kritikusban mindég kell lenni valami negatív állásfoglalásnak, amely legtöbbször hasznosabb még a legnagyobb alkotásokkal szemben is az állandó megértő igenlésnél. Az irodalom kertészének kell lenni a kritikusnak, akinek nemcsak öntözni kell, hanem gyomlálni is. Nem lehet jó kritikus, aki az irodalom kertjében kiválaszt egy parcellát, ahol csupa nemes növények nőnek és folyvást azokat ápolja. Osvát távozása óta nincs Erdélyben támadó harcos kritikai szellem. Ez az utóbbi három esztéta a maga nemében mind nemes munkát végzett. Kuncz Aladár olyan szolgálatot tett irányító szerepével az irodalomnak, amire csak egy áldozatkész, a tiszta művésztért rajongó ember képes. Szentimrei is, Molter is megtette az irodalomnak a maga tennivalóját s ha most negációval élünk az erdélyi kritikával szemben, nem ezeket a kritikusokat támadjuk, hanem a kritikai szellemet, amely egyszerűen nem tudott megszületni. Nem jött létre az a kritikai légkör, amely tudatosan irányította volna az írókat. Mert sem Osvát Kálmán visszafojthatatlan, támadó energiája, sem a többiek elmélyedő, magyarázó esztétikája, — ha elszigetelten, önmagában nagy haszon volt is, — nem adott egységes kritikai szellemet. Nem tudták megsejteni az erdélyi kritika sajátos tennivalóját, nem érezték meg, hogy sem csak támadni, sem csak megérteni nem lehet. Nem érezték meg, amit Spectator 1930-ban pregnánsan megfogalmazott⁴⁶ s ami mottója lehetne, helyesebben már irányelve lehetett volna, ha előbb megíródik, az erdélyi szellemnek: »... az erdélyi kritikának csak

⁴⁶ »Kisebbségi irodalmi bíráló.« Erdélyi Heli-
kon, 1930.

két nagy célja lehet egyelőre: szeretettel oltalmazni, szeretettel gyámolítani és szeretetbe tanítani, ami többé-kevésbé tagadhatatlan érték ... A másik nagy feladat, hogy irtó háborút viseljünk a biztosan nem tehetségesek & a nagyszámú műkedvelők ellen.« De ki érezte ezt meg 1920-ban, vagy akár azután? Az erdélyi kritikában ez a szünoptikus szempont nem merült fel s így majdnem igaza van György Lajosnak, mikor kissé elkeseredve ír 1924-ben: »Kritika elkísérte ugyan az erdélyi magyar irodalom termelését, de ez volt a legnagyobb kritikátlanság. Öt év óta bódítja az erdélyi írókat a tömjénezés illata, öt év óta bájolja a cifra szavakba burkolt üres ömlengés, öt év óta simul rá a meghunyászkodott rossziakaratóu hízélgés s fojtogatja az erdélyi magyar irodalom gerinces növéését.«⁴⁷ Ez a kifakadás inkább azokra a valóban kisigényű, kritikusi névre alig méltó alakoskodókra áll, lakik irtózatosan elszaporodtak kezdetben s nem azokra, akikről itt szólottunk (bár György Lajos ezek közül is sokat támadott, különösen Osvátot). De az tény, hogy igazi kritikai szellemet Erdélyben hiába keresünk. Voltak, akik megértették az értékeket, volt egy, aki irtó hadjáratot indított a tehetségtelenek ellen, de olyan, aki ápolta volna a talentumot és irtotta volna az ügyesen kapaszkodó dilettánsokat, egy személyben nem volt.

S mint már céloztunk rá, a helyzet nem változott a Helikon céltudatos, megszervezett korszakában sem, minthogy nem is változott. Az erdélyi irodalomnak alapvető célja volt, hogy tehetséges írókat közös szempontjai érdekében egy csoportba gyűjtse s ha ez a

⁴⁷ »Azoknak, akik félnek a kritikától.« Erdélyi Irodalmi Szemle, 1924.

célkitűzés nagyszerűen sikerült is, nem sikerült egységes kritikát teremtenie. Miért? Mert bármennyire különböző világnézetű és művészeti törekvésű írók heterogén csoportja is volt megalakulásakor a Helikon, lassan nem csak az egyetemes írói céloknál alkottak egységfrontot, hanem baráti összejövetellé is vált a marosvécsi nyári találkozó. S bármennyire mérföldek is választották el még az imént azt a Kádár Imrét, vagy azt a Ligeti Ernőt Reményik Sándortól, vagy Makkaitól, a művészeti és világnézeti válaszfalak lassan leomlottak s leomlott ezzel a szabad kritika lehetősége is. A bírálat így továbbra is baráti kézszorítás maradt, vagy legjobb esetben egyszerű hallgatás, de támadó él alig.

Ha kritikája nem is, de szervezői, irányítói voltak az erdélyi literatúrának a legnehezebb fajtából. Nem beszélve azokról, akik más vonatkozásban már szóbakerültek: Tabéryről, aki az első folyóiratot megindította és továbbra is állandó szerepet vett ki a szervezésből, nem emlegetve Reményik Sándort, akinek higgadt egyénisége igazi megnyugtató jelenség volt a kezdet tarka összevisszaságában, Benedek Eleket, Gyallayt, vagy újra Osvátot, Kemény Jánost, aki a Helikon atyja volt, Bánffy Miklóst, a legmozgékonyabb erdélyi író és irányítót, vagy akik más vonatkozásban később még szóbakerülnek, marad még hátra egy erdélyi név, amely ott szerepelt szinte minden megmozdulásnál, aki az egész erdélyiségnek valóságos atyja, a tipikus prerafaelista egyéniség: Kós Károly. Valóságos »mindenesé« ő a kisebbségi magyarságnak, sokoldalúbb, mint a Széchenyi-kor »mindenesé«, Fáy András. Kós Károly politikus, épí-

tész, grafikus, történész, író és mindezek mögött olyan szervező egyéniség, aki enciklopédikus tudásával párját ritkítja szellemi életünkben. Ő a művészetet érzi legvalódibb oldalának, de ugyanakkor ír történeti, jellegű munkákat s bár dilettánsnak nevezi ebben magát, szakemberek forrásként hivatkoznak munkáira. Olyan sokoldalú gyakorlatiasság jellemzi, mint azt a székely embert, aki, midőn a múlt század végén meglátta Erdélyben az első gőzmozdonyt, hazament és elkészítette a lokomotív mását. A történész Kós előtt is megelevenedett Erdély történelmi kultúrképe és mintha az a gondolat támadt volna benne, hogy megkonstruálja a régi Erdély mai párját. Építésznek indult. Ő készítette a pesti állatkert pavillonjait, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumot és a kolozsvári református templomot. De a világháború után nem tudott a harmadik dimenzió legteljesebb művészi kifejezésénél, az architektúrájánál maradni, valahogy azonosult lénye Kalotaszeggel, aztán az egész Erdéllyel. Észrevette Kalotaszeg szemlélve, hogy Erdély színességében is vannak még újabb színek s ezek között is a legszínessébb éppen Kalotaszeg. S midőn rájött ennek a vidéknek speciális színárnyalataira és habituális mástól különbözőségére, meglátta a nagyobb egységnek, Erdélynek sajátos kulturális, művészeti és történelmi sajátosságait is. Bátran mondhatjuk, hogy benne teljesedett ki legtisztábban a háborúutáni erdélyiség.

A világháború után, midőn alig tűnt fel még kivezető út, bejárta Erdélyt, minden vidékről, építészeti emlékekről rajzokat készített s midőn négy barátja és a Keleti Újság révén 80 előfizetőt gyűjtött, maga állított össze kézisajtót, feleségével és gyermekeivel

együtt dolgozva kihozott anyagából 31 linolomszövetet, Erdély kövei címmel. Mindössze 200 példányban. Nyomdailag nem lehetett szép kivitelű a kis könyv, de igen nagy tett volt, ezzel kapcsolatban kezdték emlegetni minden erdélyi környezetben a »különös ember«-nek elkönyvelt Kós Károlyt. S ezután következett a »különös ember« nagyszerű szervező munkája. A következő állomás a politikus Kós Károlyé. Ő volt az, aki a magyar politikai mozgalmak élére állt, kiadva röpiratát a Kiáltó szó-t, mely 1922 januárjában a Magyar Néppárt megalakulásához vezetett. Ő állt a szervezkedés élén, mellette Zágoni István és Cseh József ácsmester. A Magyar Néppárt megalakulása után, mint Erdélyben minden törekvésnél így volt a háború után, a konzervatívok is megmozdultak. A Magyar Néppárt fejlődésében különböző állomások következtek egymásután, de minket csak Kós kezdeményező szerepe érdekel. A politikai megmozdulással kapcsolatban következtek a Magyar Párt kulturális törekvései. A Kaláka könyvkiadó vállalat, a Vasárnap c. néplap. Azután 24-ben az Erdélyi Szépmíves Céh, melynek 6 tagú szervező karában szintén vezetőszerp jut ki neki s ő lesz a Céh igazgatója. S jönnek közben és azután szépirodalmi és egyéb munkái. Ezek is azt a célt szolgálják, ami munkásságának középponti problémája, az erdélyi magyarság szervezése és az erdélyiség tudatosítása. Erdély c. kultúrhistoriai vázlatnak nevezett munkája határozottan ezt az eszmét szolgálja. Historiai, művelődés- és művészettörténeti anyagával a régi Erdélyre hivatkozva találja meg a mai Erdélyiség gyökerét. Rokon célt szolgál Kalotaszeg c. műve 1932-ben. Ezen az úton haladnak szépirodalmi munkái is, mint

ahogy Kós egyéniségéből kifolyólag nem is képzelhetünk el mást. (Gálok, kis reg. Kvr. 1930, Varjú nemzetség Kvr. 192?) Még a kézi-nyomdán dolgozó Kós Károly érdekes munkája 1923-ból: Atila királyról ének. S hogy legalább utalásokban összefoglalva vázoljuk ouvre-jét, ő illusztrálta az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványainak tetemes részét, a gyakran szereplő Bánffy és az újabban föllépő Buday György mellett.

Ma már pályája delén áll. De még mindig ő az, aki fiatalos aktivitással áll az erdélyi magyar mozgalmak élén s ő az, aki folyvást reagál minden mai törekvésre. Ő, aki a történeti építőművészeti stílusok hagyományán nevelkedett fel, lelkesen tud szót emelni a »neue Sachlichkeit« építőművészete mellett, mert érzi, hogy »ez a jövő stílus a demokrácia stílusa lesz, ez a jövő művészet az a művészet lesz, amelyet Ruskin már 80 esztendővel ezelőtt eljövendőnek hirdetett: a mindenki művészete, a milliók művészete.«⁴⁸ Ez az ember, aki szépirodalmi munkáinak realiztikus ábrázolási módjában a történelem alatti kisemberekhez fordult, akinek egész munkássága az erdélyiségen belül az erdélyi magyar népért küzdött, ebben az új művészetben is meglátja a nagyot, hisz minden jelentős dolgot méltányol és mindég, mindenbe cselekvőleg beleszól.

⁴⁸ Kós K.: Uj építőművészet. Erd. Hel. 1930.